

Pogány magyarság és keresztény magyarság

Előadásom címét némi változtatással Deér Józseftől kölcsönöztem. Nem csupán a korszakkal foglalkozó történészeknek, hanem a történelemkedvelők széles táborának is nagy öröme szolgálta, hogy a Holnap Kiadó reprint kiadásban megjelentette Deér József Pogány magyarság, keresztény magyarság című, elsőként 1938-ban napvilágot látott könyvét. A kiváló történétíró e jeles munkája a magyarság európai történelmének első nagy sorsfordító korszakát rajzolja meg: a keletről, a sztyeppei népek köréből kiszakadt őseink beilleszkedését az európai népek közösségébe. Műve ma is szellemi élményt jelentő olvasmány, mondanivalóját irodalmi igényű próza formájában adja elő, gondolatmenete kristálytisztán áll olvasói előtt.

Deér József a német szellemtörténeti irányzat egyik legjelentősebb magyarországi képviselője volt, s így természetes, hogy e jól kiérlelt, összefoglaló munkája is ennek az irányzatnak a jegyeit viseli magán. Művének azonban számos olyan megállapítása van, amely napjainkig sem veszítette el jelentőségét. A magyar őstörténet kérdéseit áttekintő gondolatmenete például helyesen bírálja az akkor népszerű nyelvcsere-elméletet, amely nemrég újból felbukkant Halasi Kun Tibor dolgozatában.

A kutatók ugyanis áthidalhatatlan ellentmondást láttak abban, hogy minden számba jöhető forrásunk a honfoglaló magyarságot erős katonai szervezettségű nomád népnek ábrázolja, míg legközelebbi nyelvrokonaink, az obi-ugorok még a XIX. században is kezdetleges halászó-vadászó életmódot folytattak. Deér szavaival: „A tudósok többsége ma egy kiegyenlítő elméletet vall, mely kétségkívül alkalmas arra, hogy a primitív ősműveltség és a honfoglalók magas színvonalú kultúrája között tátongó szakadékot eltüntesse. Eszerint egy harcias török pásztornép a magyarok primitív őseit leigázta, szervezetébe olvasztotta, viszont elsajátította nyelvüket s elfeledte a maga török idiómáját. Ennek az elméletnek alapja az a kutatásban kezdetlől ott kísértő föltevés, hogy a történeti időkből ismert vogul és osztják műveltségi állapot minden aggály nélkül azonosítható a régi ugor népek s közöttük a magyarság kultúrájával. Az uralkodó őstörténeti felfogás ezért nem tulajdonít különösebb jelentőséget annak a ténynek sem, hogy a mai vogulok és osztjakok egészen máshol és teljesen különböző életviszonyok közepette laknak, mint az ősmagyarsággal való együttélésük idején”.

A szerző vélekedésével ma is teljes mértékben egyetérthetünk, annál is inkább, mivel az általa bírált régi nézet ma is vissza-visszatér időnként. (Könyve után egy esztendőre – 1939-ben – jelent meg Zichy István Magyar őstörténet című munkája, amelyben részletesen kifejti a nyelvcsere-re vonatkozó elgondolását.) Helyesen mutatott rá, hogy a történelemben a „fejlődés” nem csupán előre vihet, tehát egy-egy nép társadalma, gazdasága és műveltsége nem minden esetben válik egyre fejlettebbé, magasabb színvonalúvá, hanem számtalan példa van arra is, hogy valamely közösség kedvezőtlenebb életföldrajzi övezetbe, kedvezőtlenebb politikai vonzáskörbe kerülve megreked gazdasági és társadalmi fejlődése, vagy kényszer hatása alatt degradálódik. Deér jól kiigazodott az 1930-as évek nyelvészeti és néprajzi vitáiban, ami azon kérdés körül forgott, hogy nyelvünk lótarással kapcsolatos, ugor kori szavai (ló, nyereg, ostor, fék, harmadfű ló, másodfű ló) elegendő bizonyítékok-e arra, hogy a mai obi-ugorok és magyarok ősei már lótarók, azaz lovas nép voltak. A szerző egyértelműen az igenlők oldalán állt, s ennek fényében ítélte meg az ugor elődök ősi műveltségét: „Míg a finn-permi nyelvek ősi szókincse elsősorban vadászó-halászó, tehát zsákmányoló életmódra utal, addig az ugor ág nyelveiben a vadászatra és halászatra vonatkozó kifejezések jelenléte mellett oly sokatmondó nyomokra bukkanunk, melyek alapján az ugor ág állattenyésztő, sőt egyenesen lótenyésztő kultúrájára kell következtetnünk”.

A fentiek értelmében joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy „...az etnológia számos példáját ismeri a népek helyváltoztatásával összefüggő átalakulásának, azaz kultúrájuk oly elcsenevészesedésének, amelyet az éghajlati viszonyok s a táplálékszerzés megváltozott lehetőségei idéznek elő. A mai obi-ugor népek vándorlásának ismeretében alig lehet kétséges, hogy sem a rájuk vonatkozó modern néprajzi leírások, sem pedig a XVI–XVIII. századi írók tudósításai nem jöhetnek tekintetbe annak az ősi műveltségnek megítélésénél, mely a mostaninál aránytalanul kedvezőbb életviszonyok közepette alakult ki s melynek azóta csak visszafejlődés és satnyulás juthatott osztályrészüln”.

Joggal folytatja tovább ennek alapján gondolatmenetét: „Ha a magyarok finnugor ősei a XVI–XVIII. századi vogulokkal és osztjakokkal állottak egy nívón, akkor sohasem következett volna

be oly arányú török keveredés, mint amiről a honfoglaló magyarság politikai és hadi szervezete, nyelve, etnikuma és műveltsége tanúskodik: „oly néppel, mely a mai vogulok és osztjákok színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni. (Németh Gyula)”.

Az utóbbi mondatból kiviláglik, hogy Deér tökéletesen osztotta és átvette Németh Gyula elgondolását a magyar-török kapcsolatokat illetően. Ennek értelmében a fejlett állattartással és földműveléssel is foglalkozó bolgár-törökséggel a magyarság az Urál folyó és Nyugat-Szibéria területén került érintkezésbe a Kr. u. V. század előtt. Deér szerint nem a primitív, természeti gazdálkodást folytató, hanem a szintén „harcos, lovas magyarság... csatlakozott a nála számottevőbb és erősebb bolgár-török néphez. Ezt a csatlakozást úgy kell elképelnünk, ahogy az ilyen folyamatok az eurázsiai sztyeppe életében általában lejátszódtak. A bolgár-törökök rendbeszedték a velük békés úton vagy harc árán kapcsolatba jutott magyarságot, mely birodalmuk egyik egységeként, törzseként helyezkedett el népközösségükben”.

Az ősmagyarság műveltségi állapotáról írottak azonban e ponton ellentmondásba kerülnek a kor divatos bolgár-török-teóriájával. Hiszen amennyiben két, nagyjából hasonló gazdálkodású és katonai erejű nomád népcsoport közül az egyik a másiknak alárendeltségébe kerül, akkor a győztes részére szabdalja a legyőzöttet, régi uralkodó elitje helyébe a saját embereit ülteti. Ezt az ellentmondást Deér úgy véli feloldani, hogy a magyarok a bolgár-törökség keretein belül önálló néprészkként éltek. „A bolgár-török hatás révén a magyarság ősi műveltsége tehát csupán gazdagodott, harmonikus kiegészítést nyert, anélkül azonban, hogy alapjellege megváltozott volna. Új környezete, a délorsz sztyeppevidék már a nagystílű hódító nomád népek világa volt, melyben a magyarság is ilyené alakult. Nyelvének fennmaradása egyedül azzal a feltevéssel magyarázható, hogy a bolgár-törökök politikai szervezetében külön törzset alkotott, mert ha a magyarokat szolgálkként osztották volna szét a hódítók között, akkor a finnugor nyelvnek nyomtalanul el kellett volna tűnnie és a Kárpátok medencéjét már egy teljesen törökös etnikumú és török nyelvű nép vette volna birtokába...”

E ponton – nézetem szerint – a szerző saját korábbi gondolatmenetével feloldhatatlan ellentmondásba kerül. Jól látja ugyanis, hogy a sztyeppetörténet tanulságai szerint a legyőzött nép sorsa törvénytörően az alávettetés, uralkodó elitjének kiirtása vagy alávettése. Nem tud azonban mit kezdeni azzal a makacs ténnyel, hogy az 1930-as évek uralkodó felfogása szerint a bolgár-török alattvaló magyarság mégis meg tudta őrizni nyelvét és népi kultúráját. Ezért folyamodik a bemutatott szellemi bűvészműtávhányhoz, melynek lényege: a magyarságot ugyan a bolgár-törökök „rendbeszedték”, átalakították politikai és hadi szervezetüket, mégis valami csoda folytán meghagyták önállóságukat, érintetlenül hagyták népüket és hatalmi elitjüket.

Ilyenfajta csodák pedig aligha történhettek meg. A hódító a hatalmi elitet még akkor is félreállítja, ha a nagy tömegű népességgel nem tud mit kezdeni. Jó példa erre a mongolok XIII. századi hódítása, amikor a kelet-európai nomádokat (főként a kunokat) legyőzték, a hatalom csúcsára saját embereiket ültették. Igaz, a kelet-európai sztyeppe török nyelvű népeit nem tudták felmorzsolni, mert ezeken a területeken csak rendkívül kis számú mongol telepedett meg. Viszont nem is gyakoroltak szinte semmiféle hatást e népek műveltségére. A bolgár-törökség és a magyarság viszonyában viszont Deér feltételezi, hogy az uralkodó bolgár-törökök számosabb és erősebb, továbbá magasabb műveltségű nép volt a magyarságnál. Elképzelése tehát semmivel nem támasztható alá, s aligha egyéb pusztá spekulációnál. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a sztyeppetörténet általános törvényei őseink életét is meghatározták.

Ma már aligha lehet kétség, hogy az 1930-as évek felfogása a magyarság korai történetét illetően igen sok szempontból felülvizsgálatra szorul. Minden adatunk arra vall, hogy a magyarság távoli ősei önálló néppé válásuk előtt mind az állattartást, mind a földművelést megismerték, s ugor rokonnépeitől délebbre lakhattak, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppe övezetében. Nagyjából Kr. e. 1000 és 500 között vált önálló néppé, abban az időben, amikor Eurázsia füves pusztaságain gyökeret vert az új típusú vándorló-legeltető állattartás, a nomadizmus. Ennek a nagy történelmi jelentőségű folyamatnak őseink is szükségszerűen részesei voltak, bárhol is éltek e földrajzi sávban.

Ez idő tájt alakulnak ki az Altajtól a Kárpátokig az első nagy nomád birodalmak, amelyek élén Ázsiában a szakák, Kelet-Európában pedig a Hérodotosz leírásából jól ismert szkíták állottak. A sztyeppet ekkoriban hosszú évszázadokig zömmel iráni nyelvű nomádok lakták. A helyzet a Kr. utáni évszázadokban változott meg, amikor Ázsiából nyugat felé tartó útjukon megjelentek az első török nyelvű népek. A nagy népi-nyelvi átalakulás döntő mozzanatai voltak előbb a hunok nyugatra vándorlása a III–IV. században, majd a bolgár-török nyelvű onogurok megjelenése Kelet-Európában 463 körül, s a VI. században az avarok és a türkök nyugat felé törő áradata. Néhány évszázad alatt a korábban zömmel iráni nyelvű sztyeppén a török nyelvű népek jutottak túlsúlyba.

Írott források hiányában őseink önálló népi életének első századairól alig tudunk valamit. S ebben a tekintetben az egyre szaporodó régészeti leletektől sem várhatunk egyértelmű eligazítást. A főbb vonásaiban az egész sztyeppén hasonló életmód ugyanis minden nomád népnél hasonló anyagi (és jórészt szellemi) kultúrát hozott létre, tehát rendkívül nehéz az egyes népek tárgyi hagyatékát egymástól elválasztani. Annyi azonban bizonyos, hogy az ősmagyarok az első időkben bizonyára iráni nyelvű nomád népek szomszédságában élhettek, s csak későbbben, a Kr. utáni évszázadokban tűnhettek fel török nyelvű szomszédai. Azt is rendkívül nehéz megállapítani, hogy a bolgár-török típusú nyelvekből származó mintegy 250 jövevényszó – amelyek zöme valóban a belterjes állattartással és a földműveléssel kapcsolatos – mikor került át szókincsünkbe. Elődeink valamikor a VI. században települtek át nyugat-szibériai hazájukból a Középső Volga és az Urál hegység közötti területre. (Julianus barát nyomán – aki itt 1236-ban magyarul beszélő közösséget talált – ezt a területet nevezzük Magna Hungariának.) Az első onogur (bolgár-török) népcsoportok – a volgai bolgárok – a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén, a régészet jól igazolt adatai alapján, valamikor a VIII. század közepe körül jelentek meg. Első csoportjaik azonban innen délre már 50–100 évvel korábban megvetették a lábukat. Talán ők lehettek az első bolgár-török nyelvű közösségek, akikkel őseink kapcsolatba kerültek. Nem kizárt azonban az sem, hogy a Dél-Urál vidékén már évszázadokkal korábban voltak bolgár-török szomszédai, akiknek régészeti nyomai egyelőre még nem azonosíthatók. 700 után a magyarság zöme délre költözik a Volga–Don vidékére, ahol a Kazár Kaganátus népeinek sorsában osztozik. (Az első fejedelem neve után Levedíának nevezett területre.) A kazárok – az újabb bizonyítékok szerint – szintén a bolgár-török nyelvek egyikét beszélték. Aligha vonható kétségbe, hogy nevezett jövevényszavaink döntő többsége ebben az intenzív kazár–magyar és bolgár–magyar kapcsolatokkal jellemezhető korszakban, a VIII–IX. században került a nyelvünkbe. A IX. század közepe körül csatlakoztak őseinkhez a kazár kagán ellen fellázadt, de vereséget szenvedett kabarok, akiknek nyelve a kazárokéhoz volt hasonló, azaz szintén bolgár-török nyelv volt. Ők – Bihorbanszületett Konstantin bizánci császár tanúsága szerint – még a X. század közepén is beszélték ősi nyelvüket. Így joggal feltehető, hogy bolgár-török jövevényszavaink nem kis hányada a magyarságba beolvadt kabarok nyelvéből való.

De Kazária területére vezetnek bennünket Kárpát-medencei műveltségünk ősi szálai is. Itt lehetjük felhonzogalálaskori tárgyi kultúránk számos előzményét, itt találjuk legkorábbi településeink szerkezetének, építménytípusainak és használati tárgyainak előképeit is. Így tehát itt bontakozik ki szemünk előtt a nyelvi kölcsönzésnek anyagi háttere, amelynek igen fontos történeti tanulsága van: a magyarság részese volt annak a megtelepedési folyamatnak, amely ebben a korban a kazár birodalmat és szomszédságát jellemezte. Honfoglalóink tehát nem olyan fajta vegytiszta nomádok voltak, amilyenek még Deér József jellemezte őket. Nem kétséges, hogy jelentős földműves tömegeik is voltak, amikor átlépték a Keleti-Kárpátok hegykaréját s e földművelők csak időlegesen voltak kényszerültek pásztorok, akik az új hazában letelepedvén újból szántóvetőkké váltak. Deér mondata („A honfoglaló magyarság, mint minden nomád nép, eredendően katona volt.”) a múlt századi, nemesi eredetű történelemszemléletet tükrözi, s már az 1930-as években sem tekinthető megalapozottnak.

A korszak katonai és politikai viszonyai természetesen a honfoglalást megelőző jó két évszázadban sem voltak állandók a kelet-európai sztyeppén. A magyarság helyzete is többször változhatott. Az azonban valószínűnek látszik, hogy hosszú ideig kazár fennhatóság alatt vagy kazár szövetségben éltek. A kazár fennhatóság kétségtelen jele a bizánci császár művében, amikor arról számol be, hogy az első magyar fejedelmet, Levedit még a kazár kagán állítja a magyarok élére, s előkelő kazár nőt ad hozzá feleségül. E momentumot helyesen értelmezi Deér, s azt is, hogy később Álmos és Árpád hatalomra jutása a magyarság függetlenedésének jele. Ez a IX. század közepe körül, a kabarok csatlakozása után következhetett be, amikor őseink a Don-vidékről nyugatabbra, Etelközbe költöztek. (862-ben már innen vezették hadjárataikat a frank birodalomba.) A magyar nép és nyelv megmaradásának egyik legfőbb oka nézetem szerint az lehetett, hogy a magyarságot egyik török szomszédja sem osztotta be birodalmába, nem szervezte át, ahogyan Deér gondolta, hanem jelentős katonai erővel rendelkezvén, önállóságát – vagy viszonylagos önállóságát – meg tudta őrizni. Nem lehetett tehát szó arról, hogy valamelyik török nép „megszervezte” a magyarságot, mert akkor menthetetlenül elveszett volna a török népek tengerében. Hatással persze voltak politikai és hadi szervezetre, nyelvére és műveltségére sztyeppéi – előbb iráni, majd török nyelvű – szomszédai, de nem ők varázsoltak belőlük harcias, nomád szervezeti népcsoportot, ahogyan ezt az 1930-as évek divatos nyelvészeti és történetírói felfogása vallotta. E nyelvészek és történészek abba a hibába estek, hogy törzsneveinkből messzemenő néptörténeti következtetést vontak le. Igaz, törzsneveink többsége török nyelvek-

ből eredeztethető. De csak e törzsek nevei! Népeességük viszont – minden számításba jöhető forrásunk tanúsága szerint – túlnyomórészt magyar nyelvű volt.

Ugyancsak máig ható Deér Józsefnek a magyarság néppé válásával (etnogenezisével) kapcsolatos elképzelése. Nézete szerint „...a lovasnomád kultúrkörben nem a fajiság és nem a nyelv a néppé válás és birodalom szervezés alapja, hanem a politikai és katonai vezetés, mely egy-egy dinasztia irányítása alatt egységbe tömöríti az azonos kultúrájú újat feszítő népeket. A népalakulatoknak ez a sajátos természete érteti meg velünk azt is, hogy a magyarság az V–IX. századig miért nem szerepel mostani nevén, s miért mindig idegen uralkodónépek nevei alatt, anélkül azonban, hogy nyelvét és népegyéniségét ezáltal elvesztette volna. Ahogy a hun nagykirály és türk kagán hunokká és türkökké teszi a legyőzött és beszervezett lovasnépeket, ugyanúgy veszi fel a magyarság is mindazoknak a népeknek nevét, melyek ebben az időben a délorosz szeptepvidéken többek között fölötté is uralkodtak. Ezért nevezik őket letűnt népek nevén hol onoguroknak és szavíroknak, hol pedig türköknek, mert ezeknek a népeknek politikai szervezetébe tartoztak, birodalmuk egyik törzsét alkották és így a politikai keret nevét is felvették”.

E nagyívű és tetszetős gondolatmenet azonban korántsem olyan magától értetődő, ha a konkrét történeti adatok fényében vizsgáljuk. Érthetetlen például, miért viselte – pontosabban kapta – a magyarság a bolgár-török onogur népvét, hiszen kétségtelen, hogy őseink nem tartoztak Kuvrát bolgár uralkodó VII. századi Kubán-vidéki birodalmába. De arról sincs tudomásunk, hogy létezett volna szavír birodalom, amelynek keretei közé tartoztak volna. (Nem is beszélve arról, hogy a nyugati források – antik eredetű irodalmi toposzok alapján – szkítáknak is nevezik őseinket, márpedig ők csak jó ezredév múltán jelennek meg azokon a délorosz területeken, ahol valaha a szkíták éltek.) Nem olyan egyszerű és magától értetődő tehát a népevek kialakulása, mint azt Deér láttatja olvasóival. Nyilvánvaló például, hogy onogur népvünk (amelyből a ma is használt vengr, hongrois, Hungarian, Ungarn népnév származik) úgy alakulhatott ki akkori szomszédaink körében, hogy őseink egy ideig valóban azon a területen éltek a Kaukázustól északra elterülő vidékeken, ahol korábban az onogur szállások voltak. Néptörténeti szempontból azonban sohasem az a népnév mérvadó, amelyet a szomszédok használnak, hanem ahogyan egy nép önmagát nevezi, tehát önelnevezése. Márpedig ez – mint alább még azt bővebben kifejthetjük – minden bizonnyal minden időben a 'magyar' népnév volt. E népnév egyébként ugyanúgy a IX. században tűnik fel az arab forrásokban, amikor 'türk' és 'onogur' népvünk a bizánci írónál. A korábbi időben viszont – tudomásunk szerint – nem jegyezték fel a magyarság nevét, legalábbis nincs erre vonatkozó egyértelmű bizonyítékunk.

Idézett gondolatmenetét folytatva, Deér arra a következtetésre jut, hogy a magyarság, mint nép csupán politikai, katonai keretek közt létezett, s nem is rendelkezett önálló népi (etnikai) tudattal. „A magyarság igazában akkor vált néppé, midőn eredetileg egy törzs jelzésére szolgáló neve az egész népközösség egységének kifejezőjévé vált” – írja. Ez pedig véleménye szerint a IX. század végén következett be, amikor Árpád, a Megyer törzs feje az egész törzsszövetség fejedelme lett. A fejedelem nemzetségének totemisztikus eredethagyománya, a turulmonda élt a nép emlékezetében, ami egységének is jelképe volt. A népek magának viszont nem volt eredetmondája.

Deér József elgondolásának ezen része alapjaiban elhibázott, s ma már aligha nevezhető egyébként, mint tetszetős ötletnek. Kiváló történészünk, Szűcs Jenő 1970-ben írt, de teljes terjedelmében csak nemrég megjelent munkájában Deérnek éppen ezt az ötletét cáfolta meg briliáns okfejtéssel. (Ld. Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Östörténeti Könyvtár, 3. Szeged 1992. Ebben a „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése c. dolgozata.) Szűcs Jenő nem csupán arra a nyilvánvaló tényre hívja fel a figyelmet, hogy a magyarságnak igenis van eredethagyománya, mégpedig a Kézai krónikájában lejegyzett ún. csodaszarvas-monda, hanem arra is perdöntő bizonyítékokat hoz fel, hogy őseink népi (etnikai) tudata tetten érhető Árpád-kori írott forrásainkban, s az az kétségtelen, hogy e népet összetartó „mi”-tudat kimutatható a honfoglalást megelőző évszázadokban. Ehhez talán azt is hozzátehetjük, hogy e tudat léte jóval korábbi időben is joggal feltehető. Erre utal ugyanis a magyarság önelnevezése, a 'magyar' népnév, amelynek számos jelentésmagyarázata közül bizonyára azt tarthatjuk a legmegalapozottabbnak, amely szerint e kéttagú szó ('magy' + 'er') jelentése 'beszélő ember'. Az ilyen típusú népevek szembeállítják egymással a számukra érthetetlen nyelven beszélő közösségekkel az érthető nyelven beszélő saját közösségüket, ami félreérthetetlenül a közösségi „mi”-tudat létrejöttére utal. (Hasonló megfontolásból nevezték a régi görögök szomszédait „barbarosz”-nak, azaz „habogók”-nak, a szlávok pedig „nyemec”-nek, azaz „némák”-nak a germánokat.) A 'magyar' népnév pedig kétségkívül akkor alakult ki, amikor az ősmagyar nép, hiszen a 'magy' előtag megtalálható a nyelvrokron vogulok önelnevezésében (manysi), valamint az egyik obi-ugor házassági csoport

(frátria) nevében is (mosz). Úgy vélem tehát, hogy az ősmagyarságnak önálló néppé válása kezdetétől volt népi (etnikai) tudata, s feltehetően erre az időre nyúlhat vissza eredetmondánk is.

Nyilvánvaló tehát, hogy etnikai tudattal rendelkező magyarsággal számolhatunk immár mintegy kétezeröttszáz esztendője, amely a sztyeppén töltött másfél ezer év alatt mindvégig megőrizte önálló népi alkatát és ősi nyelvét. Teljesen elképzelhetetlen, hogy a különböző törzsszövetségekben megbúvó, a törökség által „rendbeszedett” magyar népcsoportokból csak Árpád szervezett volna egységes népet. E feltevés semminemű adattal nem igazolható. Ennek ellenére ez az elgondolás – igaz, marxista kontóbszen – még az elmúlt évtizedekben is követőkre talált történéseink körében, s ma is akadnak hívei. (Ezt vallja például az Amerikában élő Boba Imre is.) Ugyanakkor adataink azt is egyértelműen igazolják, hogy a magyarság népi összetétele e hosszú időszak alatt korántsem maradt változatlan, hiszen néprészek szakadtak le róla (például a szavárd-magyarok, vagy a Magna Hungariában maradtok), s idegen eredetű népcsoportok csatlakoztak hozzá (mint a kazáriai kabarok). A csatlakozott elemek azonban soha nem lehettek többségben s nem foglalhatták el a társadalmi elit pozícióját. Ebben az esetben ugyanis a sztyeppén aprócska szigetként álló magyar nyelvű közösség menthetetlenül feloldódott volna az alapvetően más nyelvű népek tengerében.

Deér József ugyancsak tetszetős gondolatmenettel vázolja fel a magyar történelem egyik legfontosabb fordulópontjának történetét, a magyarság államalapítását és az Európába való beilleszkedésének folyamatát. Számos, ma is helytálló szempontot hangsúlyoz. Helyesen látja, hogy a magyarság kereszténység előtti hitvilága egyáltalán nem volt primitív, hiszen a hitléttel kapcsolatos, honfoglalás előtti szavaink – ahogyan László Gyula szokta megjegyezni – elegendőek a Biblia lefordítására. S az is kétségtelen tény, hogy őseink már Levédiában és Etelközben valamilyest megismerkedhettek a keresztény tanokkal a bizánci hittérítők révén. Jól látja, hogy a nomádok nem csupán a más nyelvű és eredetű népekkel szemben tanúsított messzemenő türelmet, hanem a más vallásúakkal szemben is. Elegendő a kazárok vallásáról tudósító arab forrásokra utalnunk, amelyekből kitűnik, hogy csak az uralkodó réteg volt zsidó vallású, a birodalom népeinek zöme pogány, mohamedán vagy keresztény volt. Ugyanezt tapasztaljuk később a mongoloknál is. Szép példa a magyarság hitvilágának sokszínűségére a még talán Etelközben készült tiszabzdédi tarsolylemez, amelyen a táltoshit igazoló életfa görög keresztet ölel, s két oldalán az iráni zoroasztrizmust jelképező állatalakok helyezkednek el. Honfoglalás kori temetőinkben pedig már tucat szám jelentkeznek a kereszténység jelképei, a zömmel bizánci eredetű kereszték. S ne feledjük, a X. század közepén Erdélyben bizánci püspök működött.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a honfoglaló magyarság jórészt már keresztény lett volna. Hiszen a keresztet legtöbbször nem hitük jeleként, hanem csupán ékszerként viselték. (A temetkezési szokások ugyanis még a pogány hagyományokat követik.) A pogány magyarság hitéletének – pontosabban: hitvilágának – fejlettségét ma másban látjuk.

Kiváló néprajzkutatónk, Diószegi Vilmos mutatta ki, hogy a magyarság kereszténység előtti hitvilága lényegét tekintve a sámánizmus, vagy más szóval a táltoshit volt, amelynek elemeit népünk a XX. századig megőrizte emlékezetében, babonáiban, meséiben. E nagy horderejű tudományos felismerés sokakban azt a téves elképzelést alakította ki, mintha honfoglalóink hitvilága olyan lett volna, mint azon elmaradott körülmények közt élő szibériai népeké, amelyeknél a néprajztudósok a még élő sámánizmust megfigyelték. Dienes István mutatott rá 1985-ben megjelent tanulmányában, hogy a fenti két állapot összevetése alapvetően elhibázott, hiszen a honfoglaló magyarság összehasonlíthatatlanul magasabb gazdasági és társadalmi színvonalon állott, mint a szóban forgó szibériai népcsoportok. Ősi táltoshitünket tehát nem ez utóbbiak sámánizmusával kell összevetnünk, hanem a jóval fejlettebb társadalmi berendezkedésű avar és mongol hitvilággal, ahonnan adataink vannak az uralkodó udvarában élő sámán arisztokráciáról. Helyesen ismeri fel, hogy a „...személyi függőségű államokat nem csupán a fejedelem szolgálatában álló katonai kíséret fegyverei kovácsolták össze, hanem azzal egyenrangúan az udvari sámánok által szentesített tudati elemek is”. (Dienes István: A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. Az őshazától a Kárpátokig. Szerk. Szombathy Viktor. Bp. 1985. 375–387. 1. old.)

A honfoglalást megelőző évszázadban tehát kazár mintára és kazár hatásra nem csupán a kelti, félnomád típusú magyar fejedelmi hatalom jött létre (a kettős fejedelemség), hanem létrejött ennek egységes színezetű, központosított ideológiai támasza is, amelynek élén a fejedelemtől függő sámánarisztokrácia állott. Ebben az értelemben beszélhetünk tehát honszerzőink fejlett hitvilágáról, amely bár nem volt téves vallás, de a fejedelmi hatalmat támogató, többé-kevésbé egységes rendszert alkotott. Nem értelmezhető tehát e kor magyar hitvilágának fejlettsége oly módon – amint ez napjainkban egyre-másra felüti a fejét –, hogy honfoglalóink nagy része már Géza és István kora előtt is keresztény lett volna. Az uralkodóházat szolgáló, pogány „főpapok”

által irányított hitélet azonban nagymértékben előkészítette a talajt a tételes vallás befogadására, amit szintén az uralkodó akarataból terjesztettek. A kereszténység meggyökeresedését persze elősegítette az a körülmény, hogy a magyarság egy része – vagy egésze – már nem állott ismeretlenül a keresztény tanok előtt. A döntő mozzanat azonban nézetem szerint nem ez volt, hanem az elmondottak.

Történetírásunkat régóta foglalkoztatja a magyarság nagy történelmi sorsfordulójának az a kérdése is, hogy az uralkodó pogány elit miért adta fel viszonylag könnyen hatalmi pozícióit. Kézenfekvő ugyanis a korábban itt élt avarság történelmének párhuzama. A szintén nomád gazdálkodású és társadalmi berendezkedésű avarság a Kárpát-medencében sok szempontból hasonló életutat járt be, mint honfoglalóink. Nomád gazdálkodásuk az ilyen életformára földrajzi szempontból alkalmatlan Kárpát-medencében az évszázadok alatt jelentősen átalakult. Ma már az avar falvak tucatjait tárták fel, illetve azonosították a régészek. Kétségtelen, hogy az avar birodalom VIII. századi történetében már korántsem a nomád életmód dominált, hanem a belteresebb állattartás és a földművelés. Az avar arisztokrácia azonban szívósan őrizte keleti hagyományait, nomád uralkodói szervezetét. Minden bizonnyal ez a feszítő belső ellentmondás okozta birodalmuk bukását. A 800 körüli években azért lett az avarság az idegen hódítók könnyű zsákmánya, mert az uralkodó elit nem ismerte fel a politikai, társadalmi és vallási változtatások szükségességét. A belső hatalmi harcok – melyek okairól nincsenek forrásaink – felemésztették katonai erejüket.

A két nép sorsában az a párhuzam is kitapintható, hogy a magyarság történelmében is kialakult hasonlóan kritikus válsághelyzet, mégpedig a kalandozó hadjáratok kudarca után, a 960–970-es években, amikor várható volt, hogy az egységesült, ereje tudatára ébredt nyugati szomszéd lesújt a magyarságra, az Európát több mint fél évszázadig rettegésben tartó keleti jövevényre. Géza nagyfejedelem azonban remek diplomáciai érzékkel békét ajánlott és térítő papokat kért a német szomszédtól, s fiát keresztény uralkodóvá neveltette. Megmaradt tehát a dinasztia uralma, megmaradt a nép és az ország. Kétségtelen, hogy ebben óriási szerepet játszott az a rendkívül szerencsés történelmi körülmény, hogy mintegy hetven éven át két olyan zseniális uralkodó ült a fejedelmi és a királyi trónon, mint Géza és Szent István, akik koruk kiemelkedő politikai stratégái voltak, nem rövid távú taktikai lépésekkel igyekeztek biztosítani hatalmukat, hanem felismerték az egész magyarság hosszú távra szóló érdekeit. S ami ennél semmivel sem kisebb jelentőségű: felismerték az országon belüli valós helyzetet, az érlelődő változások szükségszerűségét.

Milyen volt ez a belső helyzet, amely változásra érett?

Mindenekelőtt a X. századi magyar gazdálkodás és életmód állapotát kell szemügyre vennünk. Említettük, hogy a magyarság jelentős földművestömegeket is hozott magával keleti hazájából. Gardízi azon adatát, hogy a magyaroknak „sok szántóföldjük” volt a keleti szállásokon, idézett könyvében Deér József még úgy értelmezte, hogy „... e szántóföldekre való hivatkozást sem szabad úgy értenünk, mintha Levédia és Etelköz térségein ők maguk váltak volna földművelőkké... Egy nép, amely odamegy, hol a legeltetésre több fű kínálkozik, aligha rendelkezhet saját kezelésében tartott sok szántófölddel. Ezt az ellentmondást csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha a szlávokhoz való viszonyunkat vesszük figyelembe. A magyarok tehát egyrészt hódolattaják és adóztatják a szlávokat, másrészt pedig hadifogolyként hurcolják őket szállásaikra. E rabszolgák egy részét eladják, más részét azonban nyilván maguknál tartják és házimunkák végzésére használják ki munkaerejüket. Miután pedig a szlávokat elsősorban földművelésre lehetett használni, természetes, hogy állandóbb szállásaik közelében erre a munkára szorították őket”.

Való igaz, forrásaink sólnak arról, hogy a magyarok hadjáratokat indítanak a szláv (keleti szláv) törzsek ellen, adót és rabszolgákat szednek, akiket aztán a keresi vásárokon a bizánci kereskedőknek adnak el, pontosabban: cserélnék el bizánci brokátra, gyapjuszőnyegekre és más bizánci árukra. Az is joggal feltehető, hogy a szorosabb kazár–magyar együttélés időszakában a magyarok voltak a kazárok adóbeszedői a keleti szlávok lakta területen. Az is valószínű, hogy e rabszolgák közül többit maguknál tartottak s földet műveltetek velük. De egészen bizonyosan nem csupán e szláv rabszolgák művelték a magyarok szántóföldjeit, hiszen ebben az esetben a földműveléssel kapcsolatos szokásainkban szinte kizárólag szláv jövevénytörzseket kellene találnunk. Közismert viszont, hogy ez egyáltalában nem így van. A földműveléssel kapcsolatos jövevénytörzseink alapvető rétege (pl. eke, sárló, árpa, tarló stb.) a bolgár-törökből származik. Ezen utóbbiakat pedig Deér sem tartja a magyarok rabszolgáinak, hanem épp ellenkezőleg: szerinte ők „szervezték meg” a magyarságot, s csatolták birodalmukhoz. Nyilvánvaló tehát a gondolatmenet belső logikai ellentmondása is, nem beszélve a források meglehetősen tendenciózus, az elméletéhez igazított értelmezéséről. Igaz, Deér még nem ismerhette a Don-vidéki régészeti emléktanyag fentebb idézett tanúságait, az arab forrás hiteles leírását komolyabban meg kellett volna fontolnia.

Teljesen elhibázott az a kép is, amit Deér a X. századi magyar megtelepedés folyamatáról ír. Úgy véli ugyanis, hogy csak a kalandozó hadjáratokban elszenvedett súlyos vereségek után kezdett a népesség áttérni a földművelésre. Sajnos, ebben támogatta őt régészeink múlt századi fel fogása is, amely szerint csak azok a X. századi sírok tekinthetők magyarnak, amelyekben a feltorozott hátsaló maradványaival, fegyverrel és gazdag öltözetben eltemetett halott nyugszik. Nem csodálkozhatunk hát Deér értékelésén: „A büszke hódítók, akik a század elején még magánosan éltek és temetkeztek kedvenc paripáikkal s annak az arisztokratikus fémművességnek emlékeivel, melyet még levéidai hazájukból hoztak magukkal, a század alkonyán már a sűrűbben lakott szláv telepekre húzódtak, maguk is kedvet kaptak a hódolt nép földművelő foglalkozásához, vagy legalább is annak fokozott ellenőrzéséhez. Ennek a folyamatnak tanúja a X. század végétől kezdve mind gyakoribbá váló közös magyar és szláv temetkezés s a sírmellékletek fokozatos elszegényedése... Bár ebben az elszegényedésben szerepe van a keresztény temetkezési rítusnak is, mely szakít a használati tárgyak sírbahelyezésének pogány szokásával, mégsem tagadható, hogy a X. századtól kezdve a magyar föld leletanyaga fokozatosan elszlávosodik”.

Deér tehát nem kevesebbet állít, mint hogy őseinknek meg a honserzés után sem volt eszük ágában sem földet művelni, hanem a helyi szlávokat fogták itt is erre a munkára, míg aztán a század végén egyszerre csak kedvet nem kaptak hozzá. Még a feltevés is merőben életidegen! Gondoljuk csak el, amint a földet soha nem túrt, előkelő ruházatú, ezüstszabályás magyar „kedvet kap” a földművelésre, s besomfordál a szlávok által ásott nyirkos és füstös földputriba! Félreértés ne essék: nem a mai sokrétű forrásanyag ismeretét kérjük számon az ötvenöt évvel ezelőtt írott mű szerzőjétől, de talán joggal kifogásoljuk a maga korában is életidegen történeti rekonstrukciót, az elvakult „nomád kultúrfőlény” hangoztatását.

Ma már nem lehet számunkra kétséges, hogy a honfoglaló magyarság elődei nem kizárólagosan nomádok voltak. Már Magna Hungariában is zömmel a ligetes sztyeppe övezetében voltak szállásaik, s a földművelés szerepe nagyobb lehetett gazdálkodásukban, mint a délebbre, a füves pusztákon élő állattartókéban. A Kazária területén lejátszódott megtelepedési folyamatról már szoltunk. Elképzelhetetlen, hogy bármely nomád nép megtelepedése, a földművelő életmódra való áttérése néhány év alatt játszódjék le, amint azt Deér József feltételezte. Hosszú, több nemzedék életét átfogó folyamat ez, amit a néprajzkutatók és történészek már a nevezett könyv megjelenése előtt alaposan elemeztek.

A hosszú ideje tartó megtelepedési folyamat a Kárpát-medencében jelentősen felgyorsult. Igaz, a magyar Alföld az eurázsiai ligetes sztyeppe legnyugatibb zárványa, s életföldrajzi viszonyai sok szempontból hasonlítanak azokra a kelet-európai területekre, ahol őseink korábban éltek. Igen jelentős különbségek is mutatkoznak azonban a két terület között. Mindenekelőtt nagyságrendi különbségek vannak a kelet-európai és a Kárpát-medencei legelők kiterjedése között. A dél-oroszországi és az ázsiai nomádok többször nagyobb legelőterülettel rendelkeztek, mint az Alföldön élő állattartók. A másik jelentős különbség az, hogy míg a keleti területek zömmel száraz pusztaságokból állnak, ahol kevesebb és egyenetlenebb elosztású az évi csapadék, az Alföldön több csapadék hullik, egyenetlenebb eloszlásban. S különösen lényeges különbség, hogy az Alföld területének igen nagy hányada áradmányos volt a folyószabályozás előtt, a Duna, Tisza és mellékfolyóik évente rendszeresen vízzel borították el a hatalmas kiterjedésű ártereket. Ebből viszont félreérthetetlenül következik, hogy a kelet-európai vagy ázsiai és a magyarországi nomádok legeltetési rendszere semmiképpen nem lehetett azonos. A nagy keleti síkságokon a folyó menti nomádizálás volt a jellemző: az állattartó nomád közösségek tavasszal a folyók mentén észak felé vonultak állattalományukkal, nyári szállásuk az északabbi ligetes övezetben volt, nyáraton és ősszel pedig északról dél felé vonultak a folyótorkolatok környékén lévő téli szállásuk irányába. Ezen útvonalak hossza általában több száz kilométer volt – ami elsősorban a földrajzi körülményektől és a hatalmi viszonyoktól függött –, s a különösen száraz kazah pusztákon a téli és nyári szállás közötti távolság a 800 km-t is elérte. Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyenfajta nomadizálásról az Alföldön szó sem lehetett, de a földrajzi viszonyok miatt szükség sem volt rá.

A dús fűvű ártéri legelők ugyanis biztosították az állatok nyári takarmányát, szükségtelen volt tehát óriási távolságokra hajtani őket a téli szállástól a nyári legelőkre. Ily módon rendkívül leshűkült a téli és nyári szállás közötti távolság. (Ezzel magyarázható például, hogy az állattartó avar közösségek nagy sírszámú temetőket hagytak ránk, népességük ugyanis gyakorlatilag egy helyben lakott.) Nem vándoroltak tehát a folyók mentén honfoglalóink állattartó közösségei sem, szállásváltó legeltetésre csupán azokban a területeken gyanakodhatunk, ahol a sík vidék és a hegyvidék találkozik. (Mátraalja, a Kárpátok és az Alföld határvidékei.) Itt az állattartó közösségek nyáron bizonyára a hegyi legelőket keresték fel állataikkal.

Az alföldi nomád vándorlást megnehezítette a honfoglaló magyarság gazdálkodási módja is, hiszen ma már kétségtelen, hogy földművesfalvaink jelentős része a X. században jött létre. Már-

pedig a vándorló nagyszámú állatállomány kétségkívül letarolta volna a földművelők vetéseit. (Gondoljunk arra, milyen ellentéteket szított később, IV. Béla korában a betelepített kunok legel-tésére!) Igaz, a helynevek tanúsága alapján – amint ezt Györffy György kimutatta – a fejedelmi család tagjai, s talán a nemzetségi arisztokrácia legnagyobb hatalmú urai egymástól igen nagy távolságra lévő szálláshelyekkel rendelkeztek. Nézetem szerint azonban ez nem azt jelentette, hogy hatalmas nyájaikkal, gulyáikkal és méneseikkel járták be évente a szálláshelyek között lévő legelőket, hanem az ő szállásváltásuk már a későbbi, hűbérkori szokásokkal volt azonos: ezen előkelők azért váltogatták udvarhelyeiket, hogy a birtokaikon élő lakosságtól járandóságukat behajtsák, zömmel helyben feléljék. A fejedelmi udvarhelyek, törzsi és nemzetségi központok körül ugyanis már a X. században létrejön a szolgáltatófalvak viszonylag sűrű hálózata, amelyek emlékét helyneveink őrzik. (Pl. Halász, Timár, Szántó, Kovács stb.)

A X. század utolsó harmadában a magyarság életének gazdasági alapját tehát elsősorban a megtelepült állattartó és földművelő lakosság jelentette. A nomadizáló szabadok és a régi nomád arisztokrácia – zömmel ők vettek részt a szákmányszerző kalandozó hadjáratokban – a jelentős vagyont és rabszolgákat eredményező hadjáratok kényszerű megszünte után jórészt elveszítették gazdasági jelentőségüket, s nem jelentéktelen vérvetszést is szenvedtek a nyugati harctereken. Társadalmi pozíciójuk tehát erőteljesen megcsappant. Géza nagyfejedelem élelétását dicséri, hogy remekül felismerte ezt a folyamatot, belátta, hogy a végőráit élő nomád politikai, katonai szervezet s az ehhez kapcsolódó ősi hitvilág az új környezetben nem nyújt többé fejlődési távlatokat s nincs más út, mint az európai normákhoz való igazodás, amit mindenképpen végre kell hajtania, ha kell tűzzel-vassal is.

Minden jel arra mutat azonban, hogy a változásokat erővel ellenzők tábora viszonylag könnyen megadta magát, ritkán volt tehát szükség „tűzre és vasra”. Györffy György mutatta ki, hogy a Szent István által szervezett megyeközpontok zömmel a régi nemzetségi központokban alakultak ki. Ennek gazdasági racionalitása abban keresendő, hogy csupán e központok környékén létrejött szolgáltatófalvak láthatták el az ispáni központokat élelemmel és kézműipari termékekkel. Nyilvánvaló azonban, hogy itt voltak többnyire adottak a személyi feltételek is: a régi pogány nemzetségek foglalta el a keresztény ispán posztját. (Alighanem ekkor zajlott le a magyar történelem első nagy „átmentési” folyamata.) Az ellenszegülőkre biztos pusztulás várt, amit egy-két véres eseményből könnyen megérthettek a régi nemzetségi arisztokrácia képviselői. Ezek helyét a nagyfejedelem és a király új, nekik hűséges emberekkel töltötte be, akiknek jó részét külföldről, a mienkénél jóval fejlettebb társadalmi közegekből hívták be.

Az avar és a magyar történelem kritikus korszakának egybevetése tehát arra a következtetésre vezethet bennünket, hogy a honfoglaló magyarság társadalmi minden tekintetben megérett az európai környezethez való idomulásra, s e parancsoló szükségszerűséget a keleti, félnomád típusú államszervezet csúcán lévő fejedelmi hatalom is felismerte. Ezzel nem csupán nemzetségük, dinasztiajuk uralmát biztosították évszázadokra, hanem átmentették népüket a jövőnek, megnyitván előttük a gazdasági és társadalmi fejlődés zsilipjeit.

Végezetül, visszatérve Deér József könyvére, idézünk a kiadó által a hátlapon megjelent ajánlásból: „A szegedi, kolozsvári, budapesti, majd 1950-től a berni egyetem professzorának az 1938. évi könyvnapra megjelent műve a két háború közti magyar történetírás egyik remeke. Egy-két adatát, következtetését megcáfolhatta a későbbi kutatás, de a mű egésze, tanúsága, üzenete érvényes, időszertu ma is. Egy népet nemzeté tenni segítő uralkodóház, az Árpádok sorsában a magyarság középkorának történetét beszéli el, író elé példának állítható elbeszélő művészettel, magával ragadó elevenséggel; kötelező olvasmánnyá kellene tenni a gimnáziumokban”. Amint erre már utaltam, nincs vitám a mű tudománytörténeti értékét illetően, a könyv stílusa pedig valóban a szerző szépirodai tehetségéről tanúskodik. Az újabb kutatás azonban nem csupán egy-két adatát és következtetését cáfolta meg, hanem gondolatmenetének alapilléreit döntötte le. Inkább azt mondhatjuk tehát, hogy e remekül megírt munka elhibázott alapgondolata mellett tartalmaz időtálló megállapításokat is. Ezért magam óvakodnék azt a gimnáziumokban kötelező olvasmánnyá tenni. Kár, hogy az igényes kiadó a reprint kiadáshoz nem mellékelte egy elemző tanulmányt. Különösképp azért lett volna ez fölöttébb kívánatos, mert néppé válásunk döntő mozzanatairól szól, s Deérnek éppen ezeket a gondolatait cáfolta meg remek érveléssel Szűcs Jenő. S korántsem mindegy, hogy mit kap kézhez a néppé válásunk történetét iránt érdeklődő olvasó, különösen mindegy, amikor gáttalan mederben áramlanak a tudománytalan agyszülemények s népszerű énekesek zengik Attila hun király magyarságát. Félő, hogy a tárgyilagos szó egyre kevésbé jut a fogékony fülekbe, s mind többen hisznek a tényeket nagyvonalúan mellőző mítoszteremtőknek. Pedig – hogy dolgozatunk témájánál maradjunk – tudni kellene, hogy ez a szellemi út nem Európába vezet.